

Britisk exceptionalisme: Hvordan Brexit kan forstås i et historisk lys

Peter Nedergaard, professor, Institut for Statskundskab,
Københavns Universitet, pne@ifs.ku.dk

Maja Friis Henriksen, forskningsassistent, Institut for Statskundskab,
Københavns Universitet, majafriishenriksen@hotmail.com

I et forsøg på at forstå det for mange overraskende britiske EU-farvel har den tidlige »first mover«-litteratur grebet til nutidige faktorer med henblik på udfaldet af den britiske folkeafstemning den 23. juni 2016. Denne artikel argumenterer for, at man også må tage de historiske briller på, hvis man vil forstå den britiske udtrædelse af EU til fulde. Som udgangspunkt for en historisk analyse af Brexit tager vi afsæt i exceptionalisme-begrebet som strukturerende analyseværktøj. Vi går komparativt til værks i den forstand, at historiske særegenheder konsekvent holdes op imod den kontinentaleuropæiske udvikling. Således er vores argument, at Brexit kun kan forstås, hvis man har øje for, at den britiske særegenhed, som Brexit er den ultimative konsekvens af, altid må ses *i forhold til* noget andet. Vi finder endvidere, at det første bidrag til at forstå Brexit må tage udgangspunkt langt tilbage i tiden.

Storbritannien har altid været omgærdet af en vis anderledeshed, som forskere i et forsøg på at forstå har givet forskellige tilnavne. Typisk er den britiske anderledeshed blevet begrebsliggjort med betegnelser som britisk »Sonderweg« eller »exceptionalisme« (f.eks. van Deth, 2001; Koh, 2003). Det er en karakteristik, der kommer til udtryk ved, at landet gennem historien har valgt andre »veje« end majoriteten af i øvrigt sammenlignelige lande.¹

På trods heraf kom udfaldet af den briti-

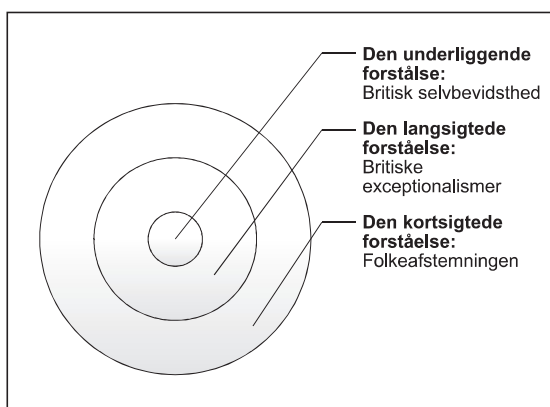
ske folkeafstemning om EU-medlemskabet bag på politikere, befolkning og forskere i ind- såvel som udland, og i et forsøg på at forstå udfaldet har den opblomstrende »first mover«-litteratur på området konsekvent fokuseret på *nutidige* faktorer med henblik på at forstå Brexit. Således har journalister og forskere (f.eks. Glencross, 2016; Moravcsik, 2017; Birrell, 2016) peget på det faktum, at det britiske EU-farvel skyldtes en kortsigtet fejlkalkulation hos daværende premierminister David Cameron, der – i et forsøg på én gang for alle at lukke partiets EU-kritiske flanke – søsatte en folkeafstemning, som han mente sig sikker på at vinde. Højst overraskende faldt afstemningen ikke ud som ventet, og Cameron måtte forlade premierministerposten.

Der hersker ingen tvivl om, at dette er et vigtigt kortsigtet bidrag til at forstå folkeafstemningens udfald. Imidlertid skærmer man sig fra en mere grundlæggende forståelse af Brexit, hvis man anskuer begivenheden som en mere eller mindre tilfældig hændelse, der faldt ud til »leave«-sidens fordel som følge af en dårligt tilrettelagt »remain«-kampagne (f.eks. Glencross, 2016). Argumentet i denne artikel er, at sådanne fortolkninger ikke kan stå alene, men må suppleres af et historisk tilbageblik, der tager den britiske exceptio-

nalisme i betragtning. Det er artiklens formål netop at gøre dette med udgangspunkt i følgende spørgsmål: *Hvori består den særlige britiske »sti« i forhold til resten af Europa? Hvad består den britiske exceptionalisme i, og hvilke historiske begivenheder bør trækkes frem, hvis vi ønsker at forstå Brexit i et historisk lys?*

For at besvare disse spørgsmål vil vi i det følgende præsentere 12 britiske exceptiona- lismen igennem flere hundrede års historie. Vi finder samtidig, at denne historiske forståelse bør ses på baggrund af en underliggende struktur i form af en britisk selvbevidsthed, som har spillet en afgørende rolle for Bre- xit. Denne underliggende Brexitforståelse er umiddelbart svær at gå til. På baggrund af vores materiale kan vi kun gisne herom, selv om den tilsyneladende har stor betydning, hvis man ønsker at *forstå* Brexit.

Den underliggende, langsigtede og kortsig- tede forståelse af Brexit fremgår af figuren nedenfor. Vi fylder i resten af artiklen de to inderste cirkler ud.

Figur 1: Forskellige former for forståelse af Brexit

Det er altid yderst kompliceret at pege på historiske begivenheder med henblik på at

forstå nutidige begivenheder. Således kan ens egen historiske forankring og nutid be- virke, at nogle historiske begivenheder *nu og her* træder tydeligere frem end andre, fordi de efterfølgende er blevet italesat på denne måde. Derfor må denne artikel naturligvis ta- ges med det forbehold, at artiklens historiske argument er og bliver et nutidigt forsøg på at forklare et fænomen, som har lange histori- ske rødder. Det skal på den baggrund beto- nes, at artiklen først og fremmest har som mål at fremkomme med det historiske belæg for at kalde Storbritannien »exceptionel«. Det er ikke på forhånd givet, at de 12 exceptio- nalismen, som vi præsenterer i det følgende, alle vil pege i retning af Brexit. Det gør de faktisk ikke. Derfor hviler sammenkoblingen af den britiske exceptionalisme og Brexit på et teoretisk argument, som vi vil fremføre i artiklens afsluttende del, og hvor vi udfylder den inderste cirkel i figuren ovenfor.

I øvrigt er det værd at bemærke, at 48 procent af briterne faktisk stemte *for* at blive i EU. Det var med andre ord ikke noget bragende EU-exit, der blev stemt igennem ved den bri- tiske folkeafstemning i juni 2016. Alligevel er det interessant at undersøge, hvad der mo- biliserede et flertal af britiske vælgere til at stemme sig ud af EU på trods af, at alle store politiske partier officielt anbefalede en forbliven i EU. Det er her, de historiske exceptio- nalismen kommer ind i billedet.

Artiklen er struktureret som følger: I næste afsnit dykker vi ned i betydningen af excep- tionalisme som fænomen og vores konkrete brug af begrebet for derefter at præsentere de 12 britiske exceptionalismen én efter én. Afslutningsvist trækker vi nogle overordnede tråde og konkluderer vedrørende forståelsen af Brexit.

Hvordan analyseres exceptionalismen?

I denne artikel tager vi et konstruktivistisk afsæt og påpeger, at historisk betingede ex- ceptionalismen er italesat og konstrueret i nu-

tiden. Vi anlægger et blødt konstruktivistisk syn på exceptionalismen. Vi anerkender dermed, at de er konstruerede i nutiden, men samtidig drejer det sig i høj grad om ikke-konstruerede forhold, som ikke kun befinder sig på idéplanet. Denne videnskabsteoretiske tilgang stemmer også i høj grad overens med ønsket om i denne artikel at forstå Brexit, idet forståelsen – i modsætning til forklaringer – er knyttet til konstruktivismen.

Men hvad vil det overhovedet sige at være »exceptionel«? Først og fremmest er exceptionalismen ikke udelukkende et begreb, der knytter sig an til Storbritannien. Man har også talt om amerikansk, tysk (jf. »Sonderweg«) og europæisk exceptionalisme gennem tiderne.² Fælles for brugen af begrebet er en antagelse om en national eller regional særegenhed; det vil sige en tendens til at divergere betydeligt i forhold til i øvrigt sammenlignelige lande på et bestemt historisk tidspunkt. I et vist omfang er alle lande derfor »exceptionelle«. De har deres egne nationale særtræk og deres egen måde at gøre tingene på. Hvilke særtræk der gør et land exceptionelt, defineres dog sjældent nærmere. Det betyder også, at begrebet til en vis grad har vist sig at være indholdsmæssigt tomt. Således kan det være en billig omgang for kunstnere, forskere og magthavere at anvende begrebet, eftersom det er op til modtagerne selv at fylde det med indhold.

I et forsøg på at undgå denne fælde gør vi exceptionalisme-begrebet bevidst relationelt. For at være exceptionel er det en logisk nødvendighed, at man er det *i forhold til* noget andet. Imidlertid er begrebet sjældent blevet direkte anvendt sådan i praksis. Ofte ligger det relationelle implicit i værker, taler eller udtalelser, hvor exceptionalismen bliver udtrykt. Det betyder, at begrebet kan være svært at studere politologisk og historisk. Det gælder ikke mindst, hvis det bevidst studeres relationelt, således at det i højere grad kan anvendes forskningsmæssigt. Samtidig er det

nøjagtigt, hvad vi gør i denne artikel i lighed med f.eks. Tilford (2017) og Triandafyllidou (2017). Exceptionalismen fungerer i denne artikel som et værktøj til at strukturere vores analyse i den forstand, at vi med ét ord kan beskrive særegne britiske karakteristika på tværs af forskellige historiske tidspunkter. I det næste afsnit præsenteres de 12 britiske exceptionalismer som det historiske grundlag for at forstå Brexit.

Tolv britiske exceptionalismer

No.1 – Tidlig tradition for magtdeling

Den engelske tradition for magtdeling blev grundlagt med Magna Carta. Baggrunden herfor kom, da England mistede de dele af Frankrig, som ellers havde tilhørt landet siden William Erobrerens sejr i 1066 (Maddicott, 1985: 94). I England voksede aristokratiets opposition mod kong Johns (regerede 1199-1266) forsøg på at generobre det mistede land på den anden side af den Engelske Kanal. På et tidspunkt gennemførte de engelske baroner et oprør mod kong John og tvang ham til at udstede den såkaldte Magna Carta (latin for »store brev«). Herved blev kongens magt indskrænket markant. Bl.a. blev han frataget retten til skatteudskrivning og til fængsling af »frie mænd«³ (Liber Homo) uden domfældelse (ibid.: 97). Således betød Magna Carta, at den engelske konge ikke længere kunne regere landet efter sit eget forgodtbefindende. Med dette skridt var England ikke længere et land med en monopolistisk magtblok. Mens en fransk konge langt senere kunne sige, at »Staten, det er mig« (»L'état, c'est moi«), forsvandt denne mulighed i England med Magna Carta. En exceptionalisme var født.

Den gradvise integration i EU – historisk iværksat gennem traktater – har ofte givet anledning til at beskyldt EU for at tilrane sig for meget magt på bekostning af nationalstaten og det britiske parlament (se også exceptionalisme 3 nedenfor) (MacShane, 2016: 36). I relation til den britiske parlamentspraksis har det europæiske retssystem⁴ været

en torn i øjet på britiske EU-skeptikere fra begyndelsen (Nedergaard, 2005: 351-63), hvor det er blevet betragtet som udtryk for en slags magtpolitisk monolit. Således blev »generobringen« af de »frie« britiske mænd og kvinders overherredømme i lovgivningsprocessen gentagne gange præsenteret som en gevinst ved at forlade EU under valgkampen op til folkeafstemningen i 2016 – f.eks. af den prominente »leave«-fortaler, Boris Johnson.⁵ Derfor kom det ikke som nogen overraskelse, at premierminister Theresa May tidligt i Brexit-processen – endda før aktivering af artikel 50 – italesatte Brexit som enden på »EU-lovgiveres overherredømme« (egen oversættelse) og forberedte »The Great Repeal Bill«, som ved nærmere granskning dog mere var et diskursivt træk end et reelt opgør med EU-lovgivningen.⁶

For mange britiske EU-skeptikere bliver EU netop anset som den monopolistiske magtblok, som allerede blev forsøgt fjernet ved udstedelsen af Magna Carta (MacShane, 2016). Det er også bemærkelsesværdigt, at også Den Europæiske Menneskerettighedskonvention⁷ har været genstand for megen britisk kritik ud fra samme betragtning, selvom den også menes at have et britisk udspring, herunder med inspiration fra Magna Carta. Dette kunne tyde på, at aversionen mod europæisk lovs herredømme også er symbolpolitisk begrundet.

No. 2 – Den oversøiske overlegenhed

I 1500-tallet var Spanien Englands primære fjende. Spanien udrustede en stor flåde – en armada – og sendte den mod England (Fernández-Armesto, 1988). Ad flere omgange blev den spanske flåde dog besejret.

Herefter regerede England over verdenshavene⁸ i flere hundrede år op til 1900-tallet (Marshall 1998: 5; Rodger, 1998: 169). Baggrunden herfor var ikke mindst den teknologiske og professionelle britiske fortræffelse, som betød, at England var i stand

til at forsvare sig selv udelukkende via landets flåde (Reynolds, 1992: 8). I kontrast til Kontinentaleuropa var England derfor ikke nødsaget til at finansiere en dyr, stående hær ved hjælp af høje skatter. På det europæiske kontinent dannede sidstnævnte grundlag for etableringen af enevældige styreformer.⁹ Dette undgik man i Storbritannien. Hermed har vi endnu en britisk exceptionalisme.

En stående hær fik Storbritannien dog også i en periode. Det skete under Charles II (regerede 1630-1685), selvom fokuset forblev rettet mod den britiske flåde (»Royal Navy«). Netop dette anses som en afgørende faktor bag udviklingen med det britiske koloniale imperiums storhedstid i 1800-tallet.

Selvom militæret prioriteres højt på det britiske statsbudget i dag,¹⁰ var Storbritannien i mange år den primære opponent mod bestræbelserne på etableringen af en stående EU-hær og et tættere forsvarssamarbejde i EU-regi. I den sammenhæng udtalte den britiske forsvarsminister Michael Fallon, at det var »op til NATO at forsvare Europa, ikke EU« (Emmott og Siebold, 2016, egen oversættelse). Nogle debattører har peget på det faktum, at det britiske militære engagement i NATO (og ikke EU) skyldes den britiske selvforståelse som værende en international militærkapacitet frem for en europæisk (f.eks. Allison 2015). Denne selvforståelse stammer formodentlig fra den oversøiske storhedstid i 1800-tallet. Med Storbritanniens tilbagetrækning fra EU er en stor hindring for et tættere forsvarssamarbejde i EU forsvundet, og vi ser allerede nu de første skridt blive taget mod permanent europæisk forsvarssamarbejde¹¹ (Det Europæiske Råd 2017) (se også artiklen af Mikkel Vedby Rasmussen andetsteds i dette nummer).

No. 3 – Et stærkt britisk parlament

Der findes grundlæggende to forskellige demokratityper: majoritetsdemokratiet og det konstitutionelle demokrati. Mens suveræniteten

i majoritetsdemokratier udøves af flertallet i det til enhver tid folkevalgte parlament, er parlamentets suverænitet i et konstitutionelt demokrati underkastet betydelige bindinger af forfatningen (Hansen, 2010: 61). Alle demokratier i Europa er konstitutionelle demokratier med undtagelse af Storbritannien, der endda ikke har en egentlig grundlov,¹² og som først i 2009 fik en højesteret efter formaninger fra EU (ibid.).

Storbritannien adskiller sig således fra Kontinentaleuropa via landets metode til at sikre individers rettigheder. Hermed er endnu en britisk exceptionalisme etableret. I de kontinentaleuropæiske lande er individers rettigheder nedfældet i egentlige forfatningsbestemmelser, mens de i Storbritannien alene er blevet defineret i juridiske bestemmelser. Det indebærer, at det britiske parlament besidder en hidtil uset manøvre frihed, og som vendingen »Queen-in-Parliament« indikerer, udgør den britiske monark og de to huse i det britiske parlament tilsammen og alene den overordnede lovgivningsmæssige myndighed i Storbritannien.¹³

Ved optagelsen i EU fik briterne et nyt parlament, som de skulle forholde sig til: Europa-Parlamentet. Men som en tidligere labour-politiker og europaminister, Denis MacShane, portrætterer det i sin bog (2016: 151), »elsker briterne deres eget parlament, men ingen andre« (egen oversættelse). Den lave opbakning bag Europa-Parlamentet genspejles i den britiske stemmeprocent til europaparlamentsvalg, som udgør én af de laveste i hele Unionen.¹⁴ Mens det britiske parlament har bevaret sin status i det britiske samfund, tyder det således på, at den britiske opbakning til den europæiske version af et parlamentarisk styre i Europa-Parlamentet er lav.

No. 4 – Ejendomsrettens højborg

Den politiske udvikling betød omkring år 1700, at parlamentet i Westminster fra da af var blevet den afgørende politiske magt i Stor-

britannien. I den henseende fik den britiske regering et parlamentarisk grundlag som ét af de første lande i verden (Maddicott, 1985: 97 ff.). Imidlertid var det kun en minoritet tilhørende adelen, borgerskabet og enkelte andre grupper, der kunne stemme og vælges til Underhuset. Parlamentarismen blev i Storbritannien først gradvist mere demokratisk som følge af en række valgreformer fra 1832 og frem til 1918 (Hilton, 1985: 53f). På længere sigt skabte det politiske system – med den gradvist udvidede parlamentarisme – imidlertid den perfekte forudsætning for den kapitalistiske økonomi i kølvandet på den industrielle revolution (Payne, 1985).

Baggrunden var, at det britiske parlament blev en stærk forsvarer af den private ejendomsret, idet det ejendomsbesiddende borgerskab var stærkt repræsenteret heri. Endnu en exceptionalisme blev skabt. Denne exceptionalisme kan relateres til promoveringen af den negative frihed efter Isaiah Berlins (1969) terminologi. Konceptet referer til individets frihed fra ydre regulering og associeres ofte med britiske tænkere som John Locke, Thomas Hobbes og Adam Smith. I kontrast hertil står europæiske fastlandstænkere som G.W.F. Hegel, Jean-Jacques Rousseau og Karl Marx, der primært abonnerer på tanker af den modsatte karakter: den positive frihed.¹⁵ Selvom disse frihedsbegreber ofte flyder sammen i praksis, kan de fungere som analytiske værktøjer til at adskille parlamenters forestillinger om deres rolle *relativt* til befolkningen. Uden at være fuldstændigt entydigt har det britiske parlament historisk forsøgt at fastholde en minimal grad af ekstern intervention i britiske borgeres livsførelse (negativ frihed), mens mange kontinentaleuropæiske parlamenter primært har været fokuseret på at sikre borgernes rettigheder i det politiske liv og samfundet (positiv frihed) (Berlin, 1969: 131). EU er da også løbende blevet beskyldt for at blande sig for meget i briternes livsførelse (f.eks. Glencross, 2016).

No. 5 – Det britiske classesamfund

Borgerskabet (eller den kapitalistiske klasse) opstod for første gang på verdensplan som en økonomisk slagkraftig gruppe i Storbritannien. Handelen blomstrede fra det 1600-tallet og frem med stigende intensitet (Loades, 1985: 179 f.). Denne udvikling blev understøttet af en effektiv infrastruktur med billig transport via floder og kanaler og en god beskyttelse af købmændene, der stammede fra Magna Carta (Griffin, 2010: 18 f.). Den tiltagende handel resulterede i stigende konkurrence, der bl.a. førte til omfattende produktivitetsstigning i mange professioner (ibid.: 178). Den interne frihandel indebar, at kapitalen let flød derhen, hvor afkastet var højest. Ved hjælp af det, som Adam Smith kaldte »den usynlige hånd« (1759), blev den enkeltes pleje af egne interesser til hele samfundets fordel i form af øget produktivitet. Resultatet blev en britisk klasse af købmænd og lavadelige, som først og fremmest var *noget* via ophobet kapital. Dette skal ses i kontrast til udviklingen i Kontinentaleuropa, hvor højadelen fastholdt særlige privilegier ved bl.a. at etablere forhindringer for frihandel og social mobilitet (Brouwer, 2016: 130). Handelsborgerskabet i Storbritannien var en stærkt medvirkende årsag til verdens første industrielle revolution, som først ændrede det britiske samfund og siden resten af verden.

Arven fra den tidlige kapitalistiske økonomiske udvikling er stadig evident. Metropolen London anses fortsat for at være den finansielle hovedstad i Europa (og til dels i verden) med et stort antal banker, forsikringselskaber o.lign.¹⁶ Denne ledende finansielle position skyldes et investeringsvenligt miljø med nemme etableringsmuligheder og nogle af de laveste skattetakster i Europa (Santander Tradeportal 2017; Collison 2017). Efter folkeafstemningen i 2016 erklærede Theresa Mays talsmand, at premierministeren var parat til at afskaffe den »europæiske økonomi med europæisk skat« i Storbritannien (Beinkov 2017, egen oversættelse). Selv om denne ud-

talelse senere er blevet trukket i land,¹⁷ viser den tydeligt den britiske vilje til at gå andre veje end resten af Europa (jf. definitionen af exceptionisme i indledningen af artiklen). Netop denne exceptionisme med London som finansielt centrum er dog et britisk særtræk, som man fra politisk hold er bange for at miste efter Brexit.

Det investeringsvenlige miljø er imidlertid ikke den eneste arv fra den blomstrende handel i 1600-tallet og frem. Også fundamentet for et varigt økonomisk funderet classesamfund blev skabt her, og netop dette anses af mange for at have spillet en væsentlig rolle for Brexit (f.eks. Bush, 2016; Dorling o.a., 2016, og Jeory, 2016). Som et stort britisk survey fra 2015¹⁸ viser, er der i den (økonomisk svage) britiske arbejderklasse i Storbritannien en stor aversion over for bureaukratiet generelt, som EU ofte betragtes som legemliggørelsen af (Jeory, 2016). Således forstået kan det exceptionelle og økonomisk betonedede britiske classesamfund med rødder tilbage til kapitalismens begyndelse have gødet jorden for Brexit.

No. 6 – Den innovative industrielle revolution

Verdens første industrielle revolution var den britiske. Den udfoldede sig fra midten af 1700-tallet, fortsatte ind i 1800-tallet og transformererede det britiske samfund både finansielt, socialt og kulturelt (Payne, 1985: 270). Det allerede markedsorienterede britiske samfund – med stor respekt for den private ejendomsret – blev en ideel scene for den industrielle revolution (Beckett, 1985: 225). Det skyldtes bl.a. det veludviklede bank- og kreditsystem, som gjorde det nemt at foretage nye investeringer i Storbritannien i modsætning til mange andre europæiske samfund (Brouwer, 2016: 119). Indledningsvist kom satsningen på den traditionelle engelske tekstilindustri, der havde rødder tilbage fra Middelalderen. Det var netop denne erhvervsgræn, der blev motoren bag den første fase

af industrialiseringen (Griffin, 2010: 90 ff.). Den tidlige industrielle revolution og den transformerende effekt, den så tidligt havde på det britiske samfund, udgør endnu en britisk exceptionalisme.

At industrialiseringen ramte Storbritannien først, betød også, at dens implikationer tidligst fremkom her i form af skabelsen af en fattig arbejderklasse, som bl.a. blev beskrevet af Friedrich Engels og Charles Dickens. Den britiske arbejderklasse er i dag dominerende i områder som det nordøstlige England, den sydlige del af Wales og i det skotske lavland. Disse områder var også de første til at blive mål for EU's industripolitik for deindustriiserede områder i 1970'erne uden megen held (Nello, 2012: 246-60). At have de første områder i verden domineret af forfalden industriproduktion er også en britisk exceptionalisme. Under folkeafstemningen i 2016 stemte den britiske arbejderklasse i overvældende grad for Brexit – særligt i det nordøstlige England og i det sydlige Wales (jf. exceptionalismen ovenfor).¹⁹

No. 7 – Gradvis udvidelse af stemmeretten

1700- og 1800-tallets industrialisering fik omfattende politiske konsekvenser. Industrialiseringen forårsagede store sociale protester som følge af politisk uro (Rose, 1985: 276ff). På et tidligt stadie forsøgte det politiske establishment – belært af erfaringerne fra den franske revolution – at undgå voldelige optøjer ved gradvis reform af det britiske valgssystem, så flere borgere fik stemmeret (Thomas, 1985: 283 ff.).

I 1832 blev den første parlamentariske reform gennemført, som med politikernes ord resulterede i, at stemmeretten blev udvidet til så mange »ansvarlige« og »oplyste« briter som muligt (ibid.: 278). Frem til 1918 og ad flere omgange blev stemmeretten også udvidet til mænd fra arbejderklassen og i sidste omgang til kvinder over 30 (Robbins, 1985: 295). Den gradvise stemmeretsudvidelse fra

1832 til 1918 reflekterer også en britisk exceptionalisme.

I resten af Europa (med Danmark og Holland undtaget) oplevede man derimod radikale magtskift og revolutionære tilstande i forsøget på at indføre mere demokrati, og i dag menes den ekstreme britiske gradualisme at have medført, at »the popular vote« og folkeflertallet ikke i lige så høj grad anses som stabilitetsødelæggende i Storbritannien som i f.eks. Italien, Tyskland og Frankrig, hvor det har skabt grobund for autoritære styreformer.

No. 8 – Den evige sejrherre

I 1900-tallet udkæmpede Storbritannien to verdenskrige i forreste front. I begge tilfælde var man langt fra sikker på at vinde. Forud for Første Verdenskrig (1914-1918) kom Storbritannien i konflikt med Tyskland. Ved fronten i Første Verdenskrig var britiske soldater hårdt trængt som følge af manglende militærtræning og erfaring fra at være en del af en stående hær i modsætning til Tyskland. Først da USA gik ind i krigen på britisk side i 1917, endte det med sejr til Storbritannien.

Briterne gik ind i Anden Verdenskrig efter Tysklands angreb på Polen den 1. september 1939. Det til trods gik der næsten otte måneder, før krigen for alvor begyndte. Fra juli til oktober 1940 udspillede der sig en luftkrig over det sydlige England, som kaldtes »The Battle of Britain«. I sidste ende sejrede de britiske luftstyrker med snæver margin. Men igen kom det politiske og militære vendepunkt først med USA's deltagelse i Anden Verdenskrig fra december 1941.

I 1948 holdt Winston Churchill en berømt tale, hvor han introducerede ideen om, at Storbritannien som det eneste land iblandt frie og demokratiske nationer var en del af »de tre majestætiske cirkler«. Den første cirkel bestod af Commonwealth og det britiske imperium, den næste af den engelsktalende verden og den tredje af et forenet Europa

(som Storbritannien dog ikke skulle være i centrum af) (Churchill, 1948). Endnu en britisk exceptionalisme stammer fra den selvbevidsthed, der kom ud af at sejre i to verdenskrige, som man ellers var på nippet til at tabe.

No. 9 – Den fredelige imperieafvikler

I mellemkrigstiden stod Storbritannien bag verdens største imperium, som repræsenterede omtrent en tredjedel af verdens befolkning (Reynolds, 1992: 8 f.). Geografisk var imperiet udbredt over hele verden. Med stolthed kunne briterne sige, at »solen aldrig gik ned« i det britiske rige.

Efter Anden Verdenskrig blev det britiske kolonirige afviklet nogenlunde fredeligt og gradvist i løbet af få årtier (Reynolds, 1992: 31; Robbins, 1985: 289 f.). I stedet for britiske kolonier etableredes der selvstændige stater, hvoraf mange forblev medlemmer af det mellemstatslige »Commonwealth of Nations«, der i dag huser 52 medlemslande og den britiske monark som symbolsk overhoved. Også i form af den fredelige afvikling af det massive imperium adskiller Storbritannien sig fra andre europæiske lande som Frankrig og Portugal, hvor langstrakte befrielseskrige i Algeriet, Angola og Mocambique indebar en noget mere brutal afkoloniseringsperiode.

Man bør ikke undervurdere indflydelsen af den koloniale periode i britisk historie som baggrund for den udbredte patriotisme, der til stadighed hersker i landet (Reynolds, 1992: 8 ff.). Hvis Storbritannien var i stand til at beherske en tredjedel af verdens befolkning, hvorfor skal man så underordne sig en organisation af så beskeden størrelse som EU? Og hvorfor skulle et land med stærke relationer til resten af verden ikke kunne etablere nye relationer på egen hånd? Sådanne spørgsmål synes nu og da at være omdrejningspunkt for britisk EU-medlemskabsdebat. Før såvel som nu frygter majoriteten af den britiske befolkning øjensynligt ikke at stå på egne ben.

No. 10 – Fleksibel politisk kontrol

Det parlamentariske system i Storbritannien kaldes »the Westminster system« og består som tidligere nævnt af meget sparsomme konstitutionelle bindinger (se exceptionalisme 3 ovenfor). Britisk parlamentarisme er baseret på et valgsystem med flertalsvalg i enkeltmandskredse, hvilket betyder, at personen med flest stemmer i valgkredsen vælges. Det betyder, at de store partier klart favoriseres. I de fleste tilfælde afstedkommer dette et klart flertal i parlamentet. Resultatet er, at Storbritannien er i stand til hurtigt at skifte politisk kurs, hvis en nyligt valgt regering ønsker det. Det skyldes, at regeringen normalt har et automatisk flertal i Underhuset (Hansen, 2010: 215 f.). Det politiske system er derfor præget af evnen til fleksible vendinger, hvilket eksempelvis blev illustreret ved valget af Margaret Thatcher i 1979, som overtog magten fra Labour og hurtigt satte en ny politisk kurs, som uddybes nærmere i afsnittet nedenfor.

Evnen til at manøvrere som en hurtig speedbåd og ikke som en langsom supertanker som andre kontinentaleuropæiske lande er endnu en britisk exceptionalisme. I den forbindelse kan EU ses som en konstant trussel mod indsnævring af manøvredygtigheden, idet EU netop er karakteriseret ved, at man har overordentlig svært ved at ændre i den allerede fastlagte kurs, som via bred politisk konsensus er vedtaget via traktater og direktiver. Med traditionen for rappe politiske ændringer taget i betragtning er det måske ikke så overraskende, at Storbritannien blev det første – og foreløbigt eneste – medlemsland til at forlade EU.

No. 11 – Neoliberalismens fødeland

Thatchers magtovertagelse i 1979 markerede en ny økonomisk filosofi, som har præget landet lige siden, men som samtidig har rod i klassisk britisk liberalisme. Det drejer sig om neoliberalisme med fokus på privatisering og promoveringen af markeds kræfterne. En af

de store inspirationskilder for Thatcher var den britisk-østrigske økonom, Friedrich von Hayek, som hævdede, at samfundsproblemer løstes mest effektivt, hvis regeringerne overlod styringen af økonomien til de spontane markeds kræfter (jf. Adam Smiths »usynlige hånd« ovenfor). Derfor mente von Hayek, at statsinterventioner som regel gjorde ondt værre, og at statens primære opgave blot skulle være at etablere en velfungerende markedsøkonomi (von Hayek, 1948).

Neoliberalismen har haft stor effekt på den politiske udvikling verden over. I Storbritannien blev den succesfuld i den forstand, at man gik fra at en økonomisk vækst under EU-gennemsnittet før 1979 til en vækst klart over EU-gennemsnittet efter 1979.²⁰ Derfor har politikere – også Labour-regeringer – fortsat den neoliberale styringsfilosofi. I modsætning til Storbritannien er mange kontinentaleuropæiske lande (med Tyskland som klar undtagelse) præget mere af politisk interventionistisk tænkning i form af en aktiv finanspolitik efter keynesiansk forbillede (Horowitz, 1997). Neoliberalismens dominans er endnu en britisk exceptionalisme.

No. 12 – Den EU-negative britiske presse

Den sidste britiske exceptionalisme omhandler pressedækningen af EU i Storbritannien i forhold til de øvrige medlemslande. Det betyder, at vi nu behandler en exceptionalisme, der tidsmæssigt falder inden for det britiske EU-medlemskab. Pressedækningen regnes af mange som indflydelsesrig i forhold til holdningsdannelsen og/eller -forstærkningen²¹ på EU-området, idet medierne i mange lande udgør den primære informationskilde på dette felt for befolkningen (Hawkins, 2012; Rodgers, 2016).

Ifølge forskere fra Queen Mary University er den negative EU-dækning i britiske medier næsten fordoblet siden det britiske EU-medlemsskab i 1973 og frem til 2013, og i år 2016 fandt instituttet Media Tenor, at den

ationale britiske public service-udbyder, BBC, i 2015 dækkede EU mere negativt, end man dækkede præsident Putin og med en negativitet på højde med dækningen af Syriens præsident Assad²² (Osborne, 2017; Spence og Heath, 2016). Mediernes EU-skeptiske diskurs er da også blevet bemærket af den britiske befolkning. I en opgørelse refereret i Bale (2013) udtrykker 32 procent af briterne – mod et EU-gennemsnit på 14 procent – at den britiske presses EU-dækning er *for* negativ (p. 262 f.). Ifølge Oliver Daddow er EU-skepsissen i Storbritannien endda blevet *anført* af den skrevne presse og menes at have påvirket udfaldet af den britiske folkeafstemning i 2016, hvor immigrationsspørgsmål var det mest dækkede valgkampstema med en næsten udelukkende negativ mediediskurs²³ (Rodgers, 2016; Bulman, 2017). Den sidste britiske exceptionalisme stammer således fra den i sammenligning bemærkelsesværdigt negative EU-presse i Storbritannien, der menes at have spillet en rolle for EU-holdningsdannelsen både før og under Brexitvalgkampen.

Britisk exceptionalisme: To gennemstrømmende linjer

Mange journalister og forskere har gjort Brexit til et spørgsmål om en uheldig fejlkalkulation fra premierminister David Camerons side. Det spiller uden tvivl ind, men det gør historien også. Argumentet i denne artikel er, at Brexit har lange historiske rødder, som her er blevet kortlagt i form af 12 exceptionalismer. Disse exceptionalismer peger ikke nødvendigvis i samme retning og *mod* Brexit. Exceptionalismen angående den finansielle sektor er et eksempel herpå. Langt størstedelen af de fremhævede britiske særtræk peger imidlertid i retning af betydelige politiske, økonomiske, sociale og kulturelle forskelle mellem Storbritannien og Kontinentaleuropa som helhed og dermed i retning af Brexit.²⁴ To overordnede linjer – eller underliggende strukturer – ser i den forbindelse ud til at præge exceptionalismen præsenteret oven-

for. Det er dette afsnits formål at præsentere disse.

Den første af disse linjer er *liberalismen*. Forstået snævert som økonomisk liberalisme gennemstrømmer den først og fremmest betoningen af den private ejendomsret, den innovative, industrielle revolution og kapitalismen samt Storbritanniens position som neoliberalismens fødeland. Forstået bredt som politisk ideologi optræder liberalismen tilmed i den britiske rets- og parlamentspraksis via demokratiets etablering og virkemåde og i reduktionen af kongemagten. Faktisk er det muligt at finde liberalisme i forskellige afskygninger i alle 12 exceptionalismer.

Betragtet alene stiller liberalismen os dog ikke meget bedre i forhold til at forstå Brexit. Liberalismen karakteriserer først og fremmest en ideologisk tænkning, der diffunderer ind i administrative praksisser eller governmentalities af forskellig art, hvad enten de er juridiske, demokratiske, kulturelle, sociale eller økonomiske (Jensen og Nedergaard, 2017). Imidlertid må en bevidsthed om, at disse praksisser udgør en forskel *i forhold til* andre lande – og ideen om, at ens egen praksis er den bedste – være forudsætninger for ønsket om ikke-samarbejde. I den henseende og kombineret med den anden overordnede linje i denne artikel, *patriotismen*, står liberalismen som potentiel skillelinje langt stærkere. Det er vores påstand, at disse to begreber i kombination giver os mulighed for at bevæge os et spadestik dybere i bestræbelserne på at forstå Brexit.

I sig selv gennemstrømmer også patriotismen de 12 exceptionalismer ovenfor. Således blev den styrket af sejren i den spanske krig i 1500-tallet og i de to verdenskrige samt via erfaringerne med at indehave det største koloniale imperium i verden. Allervigtigst og i forhold til Brexit udkrystalliserer patriotismen sig som en bevidsthed om at være særegen. I den henseende handler patriotismen

ikke bare om Storbritannien isoleret set. Exceptionalisme – følelsesmæssigt manifesteret i patriotisme – ville aldrig blive relevant uden sammenligning med andre lande. Argumentet om Storbritannien som kendetegnet af 12 exceptionalismer kunne således aldrig udfoldes, hvis vi studerede Storbritannien alene. Og det er netop dét, Brexitlitteraturen indtil videre har gjort: Man har set på folkeafstemningen og valgkampen op til – måske har nogle kradset lidt dybere i overfladen – men i langt størstedelen af tilfældene er analysen udelukkende blevet udfoldet på britisk banehalvdel i stedet for at medtage Kontinentaleuropa i sine betragtninger. Det er imidlertid den sammenligning, som i vores analyse udgør selve forudsætningen for forståelsen af Brexit. Ifølge vores fortolkning er Brexit udelukkende blevet til, fordi det britiske folk er blevet bevidstgjort om dets særegenheder via diverse sociale konstruktioner; fordi man tror på, at man primært er noget i sig selv og ikke som resultat af europæisk samarbejde.

I kombination skaber patriotismen og liberalismen et incitament til at tilbagerulle samarbejdet med Kontinentaleuropa for Storbritanniens vedkommende. Hvis liberalisme forstås bredt, har det britiske retssystem, den demokratiske praksis, parlamentets rolle, decentraliseringen af magten og den finansielle markedsstyring – ja, den britiske administrationspraksis i bred forstand – historisk vist sin duelighed. Det gælder særligt, hvis man måler den ved hjælp af økonomiske indikatorer i form af vækst. Hvis man endvidere tror på sin egen duelighed *i forhold til* den kontinentaleuropæiske samfundsstruktur under ét, som er betydeligt anderledes – i hvert fald i 12 henseender – kan ønsket om at stå på egne ben pludselig synes nærliggende.

Forstå Brexit historisk

Hvis man accepterer det historiske perspektiv som underliggende præmis for artiklen og de forbehold, som man naturligvis må tage i en analyse af historisk karakter, kan Brexit

forstås med udgangspunkt i to forhold. Dels med baggrund i forskelligartetheden mellem den britiske og kontinentaleuropæiske administrationspraksis beskrevet via de 12 exceptionismer ovenfor og dels som følge af en følelsesmæssig bevidsthed i det britiske folk, der forstår sig selv som en nation i stand til at stå på egne ben.

Noter

- Denne artikel er en udvidet version af Nedergaard, P. (2016), »Anderledes i 1000 år«, Kjersgaard, C., Andersen, M.K., Staal, S.K., Lausen, L.L. og Quorning, M.S., red., *ITU*, København: Ræson. Vi takker for gode bemærkninger til denne version fra professor Henrik Larsen, professor Marlene Wind og lektor Jens Ladefoged Mortensen. En engelsk udgave af denne artikel indgår (med en række ændringer) i Diamond, P., Rosamond, B., og Nedergaard, P., red., (2018), *The Handbook of Brexit*, London: Routledge.
- F.eks. har Johann Gottfried Herder og Johann Gottlieb Fichte beskrevet tysk exceptionalisme, og J. Bradford BeLong (1997) har beskrevet en vesteuropæisk exceptionalisme i efterkrigstiden.
- Dette gjaldt dog kun de adelige lensmænd og lignende i første omgang, men omkring år 1350 fik en bredere mening af »Liber Homo« fodfæste i den engelske retspraksis.
- Etableret med Costa versus ENEL-sagen af EU-Domstolen i 1963 (Nedergaard, 2005: 116).
- Argumentet var f.eks. den prominente konservative Boris Johnsons hovedargument for at forlade Unionen. Læs mere her: www.telegraph.co.uk/opinion/2016/03/16/boris-johnson-exclusive-the-re-is-only-one-way-to-get-the-change/
- »The Great Repeal Bill er et forslag om at give det britiske parlament lov til at frasortere uønskede dele af EU-lovgivningen, men til at starte med kopieres hele EU-lovgivningen over i britisk lov. Læs mere på: <http://ca.reuters.com/article/topNews/idCAKBN16X0ZJ-OCATP>
- Læs mere her: https://menneskeret.dk/files/media/dokumenter/om_os/om_menneskerettigheder_diverse/den_europaeiske_menneskerettigheds_konvention.pdf
- Formulering efter den britiske patriotiske sang, »Rule, Britannia« af James Thomson.
- F.eks. i Frankrig og Preussen.
- F.eks. imødekommer Storbritannien NATO's 2-procentkrav allerede i dag. Læs mere på: www.bbc.com/news/uk-politics-38971624
- D. 13. november 2017 underskrev 23 EU-lande en fælles underretning om det permanente strukturerede forsvarssamarbejde, PESCO. Læs mere her: www.consilium.europa.eu/da/press/press-releases/2017/11/13/defence-cooperation-23-member-states-sign-joint-notification-on-pesco/
- Dette til trods har konstitutionelle historikere som Vernon Bogdanor (2009) argumenteret for, at Storbritannien besidder en nedskrevet konstitution som resultat af reformer siden 1997. Argumentet for det modsatte er dog, at disse dokumenter ikke er samlet i ét dokument.
- Jf. definitionen fundet på: www.merriam-webster.com/dictionary/queen-in-parliament d. 29. december 2017.
- Siden begyndelsen af britisk EU-medlemskab har stemmeprocenten ligget stabilt omkring 35 procent i Storbritannien, hvilket er betydeligt lavere end de i øvrigt sammenlignelige EU-medlemslande samt EU-gennemsnittet på ca. 43 procent (2014) i det hele taget. Læs mere her: www.europarl.europa.eu/elections2014-results/da/turnout.html
- Ifølge the Stanford Encyclopedia of Philosophy. Fundet på: <https://plato.stanford.edu/entries/liberty-positive-negative/> d. 16. juli 2017.
- London rangerer højest på the Global Financial Centres Index (GFCI) foran New York City (no. 2) og Singapore (no. 3).
- Bl.a. med Philip Hammonds udtalelser om bevaringen af en europæisk britisk økonomi.
- Nemlig British Social Attitudes Survey af NatCen Social Research.
- Se f.eks. Ipsos Moris undersøgelse fra 2016 her: www.ipsos.com/ipsos-mori/en-uk/how-britain-voted-2016-eu-referendum eller BBC-opsørelsen: www.bbc.com/news/uk-politics-36616028
- I da er det britiske BNP pr. capita ca. 20 procent højere end EU-gennemsnittet ifølge Eurostat. Læs mere på: http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/GDP_per_capita_consumption_per_capita_and_price_level_indices
- Der hersker en generel uenighed om, hvorvidt pressedækning påvirker folks holdninger eller forstærker allerede eksisterende holdninger. Se f.eks. Rodgers (2016).
- Media Tenor henviser selv til denne guardian-artikel for mere information: www.theguardian.com/media/2016/apr/21/bbc-eu-reporting-putin-coverage

23. Læs mere her: www.kcl.ac.uk/sspp/policy-institute/CMCP/UK-media-coverage-of-the-2016-EU-Referendum-campaign.pdf
24. Igennem artiklen har vi fremført et samlet kontinentaleuropæisk perspektiv, hvilket selvfølgelig er en kraftig simplificering. Vi mener dog at kunne forsvare at gøre dette ved at fokusere på de overordnede linjer – dvs. et makroniveau – frem for et mikroniveau.

Litteratur

- Allison, George (2015), »Britain's defence relationship with the European Union«, *UK Defence Journal*, 8. oktober.
- Bale, Tim (2013), *European Politics: A comparative introduction*, 3. Udgave, New York: Palgrave Macmillan.
- Beckett, John (1985), »The Economy: towards industrialization« i Christopher Haigh, red., *The Cambridge Historical Encyclopaedia of Great Britain and Ireland*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Beinkov, Adam (2017), »Theresa May »stands ready« to turn Britain into a tax haven after Brexit«, *Business Insider*, 16. januar.
- Berlin, Isaiah (1969), *Four Essays On Liberty*, New York: Oxford University Press.
- Birrell, Ian (2016), »Boris, 'Brexit' and Cameron's Miscalculation«, *The Wall Street Journal Asia*, 4. marts.
- Brouwer, Maria (2016), *Governmental Forms and Economic Development: From Medieval to Modern Times*, Amsterdam: Springer.
- Bulman, May (2017), »Brexit: Media coverage of EU referendum 'acrimonious and divisive', finds report«, *Independent UK*, 10. maj.
- Bush, Stephen (2016), »Divided Britain: how the EU referendum exposed Britain's new culture war«, *New States man*, 23. juni.
- Churchill, Winston (1950), »Conservative Mass Meeting: A speech at Llandudno«, 9. oktober, *Europe Unite: speeches 1947; 1948*, London: Cassell, pp. 416-8.
- Collison, Patrick (2017), »Tax on test: do Britons pay more than most«? *The Guardian*, 27. maj.
- Det Europæiske Råd (2017), »Forsvarssamarbejde: 23 EU-lande undertegner fælles underretning om det permanente strukturerede samarbejde (PE-SCO)«, 13. november.
- Dorling, Danny, Ben Stuart og Joshua Stubbs (2016), »Brexit, inequality and the demographic divide, British Politics and Policy«, *London School of Economics and Political Science*, 22. december.
- Emmott, Robin og Sabine Siebold (2016), »Britain's fear of European army muddles EU defense plan«, *Reuters*, 27. september.
- Fernández-Armesto, Felipe (1988), *The Spanish Armada: The experience of war in 1588*, Oxford: Oxford University Press.
- Glencross, Andrew (2016), *Why the UK voted for Brexit: David Cameron's Great Miscalculation*, London: Palgrave Macmillan.
- Griffin, Emma (2010), *A short history of the British Industrial Revolution*, London: Palgrave Macmillan.
- Haigh, Christopher (1985), »Reformation and Inflation 1450-1625« i Christopher Haigh, red., *The Cambridge Historical Encyclopaedia of Great Britain and Ireland*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Hansen, Mogens Herman (2010), *Demokrati som styreform og som ideologi*, Amager: Museum Tusulanums Forlag.
- Hawkins, Benjamin (2012), »Media coverage of the European Union is key to understanding Eurosceptic attitudes within the UK«, *Blogs LSE*, 3. oktober.
- Hilton, Boyd (1985), »Government and Politics 1783-1846: England, Scotland and Wales«, i Christopher Haigh, red., *The Cambridge Historical Encyclopaedia of Great Britain and Ireland*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Horowitz, Irving Louis (1997), »British Exceptionalism«, *Modern Age*, vinter, pp. 66-72.
- Jensen, M.D. og Peter Nedergaard (2017), *EU Presidencies between Politics and Administration: The Governmentality of the Polish, Danish and Cypriot Trio Presidency*, London: Routledge.
- Jeory, Ted (2016), »Austerity and class divide likely factors behind Brexit vote, major survey suggests«, *Independent*, 29. juni.
- Koh, Harold Hongju (2003), »On American Exceptionalism«, *Stanford Law Review*, 55(5): 1479-1527.
- Loades, David Michael (1985), »Warfare and International Relations« i Christopher Haigh, red., *The Cambridge Historical Encyclopaedia of Great Britain and Ireland*, Cambridge: Cambridge University Press.
- MacShane, Denis (2016), *Brexit: How Britain left Europe*, London: I.B. Tauris & Co. Ltd.
- Maddicott, John (1985), »Medieval Empire: England and her neighbours 1154-1450: Overview« i Christopher Haigh, red., *The Cambridge Histo-*

- tical Encyclopaedia of Great Britain and Ireland*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Marshall, Peter James (1998), »Introduction«, i Peter James Marshall, red., *The Oxford History of the British Empire: The Eighteenth Century*, Oxford: Oxford University Press.
- Moravcsik, Andrew (2017), »Why the UK voted for Brexit: David Cameron's Great Miscalculation«, *Foreign Affairs*, maj/juni.
- Nedergaard, Peter (2005), *Organiseringen af Den Europæiske Union: Bureaucrater og Institutioner: EU-forvaltningens effektivitet og legitimitet. Et dansk perspektiv*, København: Handelshøjskolen Forlag.
- Nello, Susan Senior (2012), *The European Union. Economics, Policies & History*, 3. udgave, New York: McGraw-Hill.
- Osborne, Samuel (2017), »Negative coverage of EU in UK newspapers nearly doubled in 40 years, study finds«, *Independent UK*, 5. marts.
- Payne, Peter (1985), »The British Economy: Growth and structural change« i Christopher Haigh, red., *The Cambridge Historical Encyclopaedia of Great Britain and Ireland*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Reynolds, David (1992), *Britannia overruled: British Policy & World Power in the 20th century*, London: Longman Group UK Limited.
- Robbins, Keith (1985), »From Empirical Power to European Partner 1901-1975« i Christopher Haigh, red., *The Cambridge Historical Encyclopaedia of Great Britain and Ireland*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Rodger, Nicholas (1998), »Sea-Power and Empire, 1688-1793« i Marshall, Peter James, red., *The Oxford History of the British Empire: The Eighteenth Century*, Oxford: Oxford University Press.
- Rodgers, Mette (2016), »For britiske medier er det 'os mod dem' i Europa«, *Information*, 12. februar.
- Rose, Michael (1985) »Society: the emergence of urban Britain« i Christopher Haigh, red., *The Cambridge Historical Encyclopaedia of Great Britain and Ireland*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Santander Tradeportal (2017), »United Kingdom: Foreign Investment«, <https://en.portal.santandertrade.com/establish-overseas/united-kingdom/foreign-investment>.
- Smith, Adam (1759), *The Wealth of Nations*, London: Penguin.
- Spence, Alex og Ryan Heath (2016), »Media Monitor. BBC harsher on EU than on Vladimir Putin«, *Politico EU*, 21. april.
- Thomas, W.E.S. (1985), »Culture: revolution, Romanticism and Victorianism« i Christopher Haigh, red., *The Cambridge Historical Encyclopaedia of Great Britain and Ireland*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Tilford, Simon (2017), »The British and their Exceptionalism«, *Centre for European Reform*, 3. maj.
- Triandafyllidou, Anna (2017), »New British Exceptionalism – no longer in competition for the best and the brightest?«, *Blogs LSE*, 13. december.
- van Deth, Jan (2001), »Wertewandel im international Vergleich: Ein deutscher Sonderweg?«, *Aus Politik und Zeitgeschichte*, B29/2001.
- von Hayek, Friedrich August (1948), *Individualism and Economic Order*, Chicago: University of Chicago Press.